

УДК 811.161.2'373

А. Є. Іншаков

ЛЕКСЕМИ НА ПОЗНАЧЕННЯ ЧЕРВОНОГО КОЛЬОРУ В ПАМ'ЯТКАХ XI–XIII СТ.

Иншаков А. Є. Лексеми на позначення червоного кольору в пам'ятках XI–XIII ст.

Дослідження історії словникового складу української мови неможливе без з'ясування становлення окремих семантичних груп лексики, зокрема кольоративів. У статті розглядається функціонування кольоративу *червоний* та його похідних у староукраїнській мові (XI–XIII ст.). Засвідчено необмежену сполучуваність номена червоний, розглянуто використання лексеми в прямому та переносному значеннях.

Ключові слова: кольороназва, лексема червоний, кольоратив, похідні слова, абстрактні лексеми.

Иншаков А. Е. Лексемы для обозначения красного цвета в памятниках XI–XIII ст.

Исследование истории словарного состава украинского языка невозможно без выяснения становления отдельных семантических групп лексики, в частности колоративов. В статье рассматривается функционирование колоратива *красный* и его производных в староукраинском языке (XI–XIII ст.). Зафиксирована неограниченная сочетаемость номена *красный*, рассмотрено использование лексемы в прямом и переносном значениях.

Ключевые слова: цветоименование, лексема красный, колоратив, производные слова, абстрактные лексемы.

Inshakov A. Y. Tokens red to indicate the monuments XI–XIII centuries.

The study of the history of the vocabulary of the Ukrainian language is impossible without studying Stanovlenie separate semantic groups of vocabulary, in particular coloration. The article discusses the functioning of colorative red and its derivatives in Ukrainian language (XI–XIII). Fixed unlimited combinability nomen red, considered the use of tokens in the literal and figurative meanings.

Key words: cetoninae, token red, colorative, derived words, abstract words.

Останні кілька десятиліть увага вітчизняної та зарубіжної лінгвістики сконцентрована на вивченні окремих семантичних груп словникового складу мови. Повне дослідження історії лексичного складу української мови неможливе без з'ясування історії окремих тематичних груп лексики на різних етапах розвитку мови. Це стосується інтересу мовознавців до кольоронайменувань. Науковці аналізують кольороназви з погляду синхронії, а в аспекті діахронії, як правило, така лексика зрідка досліджується.

Кольорономени, їх аналіз, функціонування у східнослов'янській мовознавчій літературі розглядали М. Чікало, О. Рудь, В. Кушнерик, Л. Довбня, І. Бабій, А. Критенко, М. Іщук, Н. Бахиліна, В. Москович, Н. Пелевіна, В. Юрик, І. Кулікова, М. Суровцева, Н. Степанова, Л. Грановська, А. Панченко та ін.

Актуальність нашого дослідження обумовлена тим, що кольорономени – активний шар словникового складу української мови, а мікрогрупа лексем на позначення червоного кольору є однією з найпродуктивніших.

Метою нашої статті є виявлення особливостей функціонування лексем на позначення *червоного* кольору в пам'ятках XI–XIII ст.

В опрацьованих нами джерелах виявлено близько двох десятків кольоронайменувань. Переважно це основні кольори та їх відтінки, і лише зрідка фіксуємо назви змішаних кольорів.

3-поміж груп кольороназв періоду Київської Русі найбільш розмаїтою була підгрупа червоного кольору, його відтінків. У давніх пам'ятках для назв відтінків червоного кольору вживалися слова з коренем **rudh-*, зокрема прикметник *рум'яний*, дієслово *рдѣти* «червоніти», «вкриватися рум'янцем». Це могли бути і кольори, змішані з червоним: *редрий*, *рижий*. Предметом аналізу нашої статті стали інші лексеми на позначення червоного кольору в давнину.

Оскільки давні пам'ятки в основному книжні, то майже не розрізняються щодо вживання кольороназви *червлений* і *багрянний*. Кольоративи з коренем **bagъr-* представлені прикметниками *багръ* і *багрянъ*. На позначення багряного кольору фіксується лексема *баг(ъ)ръ* < **bag(ъ)ръ* (діал. *багрий* «темно-червоний»): *W(m) конхины есть багоръ на рунѣ* (Ср I 38).

Старослов'янське *БАГЪРЪ* похідне утворення від *прасл., д.-р. багъръ* «тканина багрового кольору» **bagti (bagnQti)* «горіти» (ЕСУМ

І 111): *и облѣкоша ко во багъръ. и възложиша На Нь съплетъше тьрНовъ вѣньць* (ХІ ЄМств 207).

Номен *багръ* (*багъръ* = *багръ* = *багоръ*, 12 фіксацій за СДЯ) в обстежених джерелах мав значення «червлений колір», «тканина червленого кольору й одяг із неї»: *аще багри ся чюдиши. а то мертвыя рыбы есть кровь* (ХІІ Златостр 29); *Бъ почивають на синетѣ и на багърѣ* (1073 Ср І 38).

Це ж слово виступало прикметником зі значенням «багрянний, червлений»: *стлъпъ единокамѣнь и весь багръ* (ХІ там само).

Лексема *багрянни* = *багърѣяни* функціонувала зі значенням «червлений» (Ср І 39): *и въ ризѣ багърѣнѣ облѣкоша и* (ХІ ОЄ 183); *удѣньга с(т)ворить... ѡчервѣлена и баграна* (980 ПВЛ 81); *въльшевеникъмъ кѡфимъскык ѡбрази черни въ багранѣ прѣложивъ* (1284 СДЯ І 104); *въ доузѣ свойства сѣтъ чръвенок и сине и зелено. и багърѣно сжитикъмъ* (1073 Изб. 247). У «Слові о полку Ігоревім» образно говориться про загибель двох князів: *два солнца помѣроста оба багряная стлъпа погасоста* (ХІІ СПІ 25); *црѣ Левнь... пристави... мужи свои показати... страсти Гнѣ вѣньць и гвозде и хламиду баграную* (912 ПВЛ). Функціонують і похідні прикметники: *ѡбагърѣи* «світло-багрянний, світло-синій» (Ср ІІІ 1108); *юбагърѣи* = *ѡбагърѣи* «світло-багрянний, світло-синій» (там само 1625); *сапѣдиръ ѡбаг(р)ѣ ксть* (1073 Изб. 153).

Із коренем **bagъr* виявлені в опрацьованих джерелах похідні дієслова: *багрити* «багрити, обагряти», *багроватисѧ*, *багрѣюсѧ* = *багъроватисѧ* «багритися» (Ср І 38); *ѡбагърѣити*, *ѡбагърѣю* «пофарбувати пурпуром» (там само ІІІ 1108); часто вживаними в давніх пам'ятках є іменники *багрянница* = *багърѣница* = *багърѣница* «багрянниця» (за СДЯ – 22 фіксації) (Ср І 38): 1) «пряжа чи тканина багрового кольору» (СДЯ І 103); 2) «одяг багрового кольору, спершу царський»: *аште бо багърѣницѣ црѣскою. кѣто сѣмѣють роукама сквѣрньнама при»ти* (1076 Изб. 87); *каплми кровными стѣми ѡчервивша багърѣницю* (1377 ЛЛІ 47); *и облѣкоша и въ багърѣницѣ* (ХІ Ср І 38); *бѣ нѣкъгда въ црѣсарствѣ и багърѣници* (1073 там само); *лѣче бы ми тобѣ в дерѣ сѣ служити. нежли в багрянницы в боарстем дворѣ* (ХІІ Сл. Дан. Зат. 103); *багренѣк* = *багърѣнѣк* «пофарбування в багр» (ХІІ Ср І 37).

Прикметник *багръ* не часто вживаний, є лише поодинокі приклади (*стлъль единокамѣнь и вьсь багръ* (XI Ср I 38), на відміну від іменників *багръ*, *багор* «багряниця», «порфіра», які функціонують частіше і позначають колір тканини, фарбу, саму тканину. Наприклад: *Бъ почиваетъ на синетѣ и на багрѣ* (1073 Ср I 38).

Прикметник *багрянйй* досить широко сполучається з іменниками: *риза багрѣанѣ*, *хламиду багрѣаню*, *стлъна багряная*, *камени багряна*, *багряна одѣнья*, *шара багряного*, *голубь перси багряне* та ін.: *мрамора багрѣна* (1260 ЛП 846); *стоаху же без оружіа въ ризах бѣбрянях*, *вѣнчани дафиньи* (XI/XVI ИФ 445). Лексема «бѣбряныи» сприймалася спершу як відповідник грецькій (з дорогоцінного білого шовку «вісона»). Це може бути, на думку М. Мещерського, лексична паралель до «Слова о полку Ігоревім» «*бѣбрянь рукав*» Ярославни: не рукав з бобровою оторочкою (як сприймали це місце всі коментарі й перекладачі), а як шовковий рукав із дорогоцінної білої тканини.

Досить часто червоний колір у давніх пам'ятках використовувався для позначення кольору одягу. Здебільшого, це урочистий одяг державних осіб (царів, князів) і червоний колір не тільки колір одягу, а ознака вищого суспільного стану взагалі всі розкішні, коштовні предмети. Наприклад: *и постави шатры своя далече от реки а црѣвь шатерь велми великъ бысть червленъ* (XI/XII Девг.д. 146); *хламиду багряну съ златомъ* (XII Истрин 95); *...блещащеса златыми покровы и камеными стѣнами и одежею червленою устроени и красами различными* (XII Истрин 92).

Для назви урочистого, царського одягу застосовувався й іменник *прапрудъ* (*прапруда*). Відносний прикметник *прапрудный* послуговувався і як назва червоного кольору.

Слово *прапрѣда* означало «багряниця, коштовна тканина, царський одяг»: *течениемъ стѣ» крѣве сво(е) прѣпрѣдоу очрви себе* (1097 Ср II 1371). З такими ж значеннями виявлені лексеми *прапрѣдъ*, *прапрѣдъ* = *прапрѣдъ* (там само 1372).

Від цих основ був утворений суфіксальний прикметник *прапрѣдъный* = *прапрѣдъный* «зроблений із багряниці», «багрянйй» (там само). Наприклад: *и въ рѣзоу прѣпрѣдноу одѣшил* и (1144 там само 1372); *по хѣмчнъ кси и съмъртью съмърти хѣволю оутодобльсѣ*, *въ прѣпрѣдноу ѡ крѣви облъченъ свѣтло* (1097 Ср II 1372). Уже тексти

пізнього праслов'янського періоду засвідчують ці лексеми.

Зі значенням «урочистий, царський одяг» виявлений іменник *порфіра*. Прикметник *порфирянь* позначав червоний колір. У Хроніці Іоанна Малали є приклад: *...и тои начя пръвее носити пръфиряну ризу и вси чюжахуся ризѣ црѣстѣи* (36); *и тѣ показа поясы иерѣискиа, и одѣваниа, и перфирѣ множество, и червеленица...* (XI/XVI ИФ 428); *...вѣнчана вѣтвѣми дафинными и облѣчена в ризы перфирныя (порфирныя) порфурьнѣ* «пурпуровий» (там само 445).

Лексема *порфір* означала «дорогоцінний камінь темно-червоного кольору». Це книжне запозичення з грецької «багрянний, пурпурний». Іменник *порфіра* теж походить із грецької мови – «пурпурна мантия монарха», *цсл., ст.-сл. порфирѣа, порѣфѣра, цсл. пѣрѣира, пѣрѣѣра* (Ф III 336).

У пам'ятках фіксуються приклади зі словом *красный*, проте в давнину воно мало значення не кольороназви, а «красивий», «гарний»: *...а народ утѣшии словом умиленим и красным* (XI/XVI ИФ 241); *а от древа ражаются // плоды краснии, подобни снѣдным...* (там само 347); *и гроби их доселѣ стоятъ, красным мрамором хитро съдѣянь* (там само 350); *яже насадиша земли, плодовиа и красна* (там само 365); *размотри создания высоты и величества каменная, и прилѣпление каменное и красное...* (там само 430); *над тѣми же всѣми ни плѣненых оставиша без красныа одѣжда* (там само 446); *...възрѣвъ на ню и видѣвъ ю красну суцю...* (там само 183).

Сюди ж, на нашу думку, слід віднести прикметник *оброщений* «багрянний»: *аще суть грѣси ваши ѡко оброщени, ѡко снѣгъ облѣлю ѡ* (XIII Ср II 548). І. Срезневський співвідносить його з дієсловом *обрѣдѣтисѧ*. Використовується, переважно, у зіставленні. Порівняймо також:

– *броць* «червень, червона фарба, пурпур»: *аще боудутъ. рече грѣси ваши «ко броць. то «ко снѣгъ облѣлю* « (XII Златостр 15);

– дієслово *броцити, броць* «фарбувати в червону фарбу, червенити»: *почто ти брощены ризы* (XII Ср I 182);

– іменник *брощеник* «червоність, червленість»: *брошеник ризь ѡго отъ Восора* (там само 180).

Зі значенням «багровий, червоний» у текстах виявлений номен *кръваввы = кровавыи*: *знаменіе явися на небеси: ѡко небо кроваво*

(1202 Ср I 1338) «кривавий», «червоний»; *и быс **убразъ** ея. **яко** скудно черно. и накы быс **яко** кровава* (1161 ЛІ 516).

Експресивні відносні прикметники, що вживалися фігурально, використовувалися як засіб характеристики різних явищ дійсності, були метафоричні: реалізовували приховане порівняння, зіставляючи позначуване зі словом, на яке вказує твірна основа імені [2]: *зори кровавые (схожі на кров), вино кровавое: другого дни велми рано кровавыя зори светъ повъдають...* (XII СПІ 12); *ту кроваваго вина недоста...* (там само 18).

Отже, в XI–XIII ст. група червоного кольору, його відтінків була найбільш розмаїтою. Від праслов'янської основи **bagъr-* успадковані номени *багръ* і *багрянъ*. В опрацьованих пам'ятках виявлені похідні прикметники, дієслова. Поодинокі приклади прикметника *багръ*; частіше вживані для позначення кольору тканини, фарби іменники *багръ*, *багор*. Широку сполучуваність із іменниками мав прикметник *багрянний*. Лексеми *прапрудъ* (*прапруда*), *порфіра* використовувалися для назви урочистого, царського одягу. Похідні відносні прикметники, утворені від них, теж позначали червоний колір. Слово *красныи* в давнину не мало значення кольороназви. Функціонували зі значенням «червоного, багряного» кольору прикметник *оброщеныи* з похідними дієсловами, іменниками та експресивний відносний прикметник *кръвавыи*.

Перелік умовних скорочень використаних джерел

- Девг.д. М. Н. Сперанский. Девгениево деяние. Исследование и тексты. – Пг., 1922.
- Ємств Апракос Мстислава Великого / Изд. подгот. Л. П. Жуковская и др.; под ред. Л. П. Жуковской. – М. : Наука, 1983. – 526 с.
- Златостр. Малинин В. Н. Десять слов Златоструя XII в. – Спб., 1910.
- Ізб. 1073 Изборник великого князя Святослава Ярославича 1073 года. – Спб., 1880. – 266 с.
- Ізб. 1076 Изборник 1076 года / Изд. подг. В. С. Гольштенко, В. Ф. Дубровина, В. Г. Демьянов, Г. Ф. Нефедов ; Под ред. С. И. Коткова. – М., 1965. – 210 с.
- Истрин Истрин В. М. Александрия русских хронографов : исследование и текст. – М., 1893. – С. 5–128.
- ИФ Мещерский Н. А. История иудейской войны Иосифа Флавия в древнерусском переводе. – М.-Л. : Изд-во АН СССР, 1958. – 578 с.
- ЛІ Ипатьевская летопись. – [2-е изд.]. – Спб., 1908. – 938с. – (Полн. собр. рус. летописей; Т. 2).
- ЛЛІ Лаврентьевская летопись и Суздальская летопись по академическому списку // Полное собрание русских летописей. Т. 1. – М. : Изд-во восточной литературы, 1962. – С. 1–286.

- ОЄ Остромирово евангелие / Изд. А. Востоковым. – Спб., 1843. – 623 с.
- ПВЛ Повість временних літ за Лаврентіївським списком // Полное собрание русских летописей. Т. 1. Лаврентьевская летопись и Суздальская летопись по академическому списку. – М. : Изд-во восточной литературы, 1962. – 286 с.
- СДЯ Словарь древнерусского языка (XI–XIV вв.) : в 10-и т. / Гл. ред. Р. И. Аванесов. – М. : Рус. язык, 1988–2008. – Т. 1–7.
- Сл. Дан. Зат. Слово Даниила Заточника по редакциям XII и XIII в. и их переделкам / Подгот. к печ. Н. Н. Зарубин. – Л. : Изд-во АН СССР, 1932.
- СПИ Слово о полку Игоревѣ // Ироическая песнь о походе на половцев удельного князя Новгорода-Северского Игоря Святославича. – М., 1800. – С.1–48.
- Ср Срезневский И. И. Материалы для словаря древнерусского языка. – Спб., 1893–1912. – Т. 1–3.
- Ф Фасмер М. Этимологический словарь русского языка : в 4-х т. / Пер. с нем. и доп. О.Н. Трубачева. – М. : Прогресс, 1964–1973. – Т. 1–4.

Література

1. Бахилина Н. Б. История цветообозначений в русском языке / Наталья Борисовна Бахилина. – М. : Наука, 1975. – 288 с.
2. Кульпина В. Г. Система цветообозначений русского языка в историческом освещении / Валентина Григорьевна Кульпина // Наименование цвета в индоевропейских языках. Системный и исторический анализ / Отв. ред. А. П. Василевич. – М. : КомКнига, 2007. – С. 126–184.

Стаття надійшла до редакції 28.03.2015 р.